

Doi: <https://doi.org/10.30495/shc.2025.52789.2945>

The Iranian Dehqān and the Russian Serf: A Comparative Analysis of Fiscal–Social Obligations

Goodarz Rashtiani^۱

Abstract:

This study employs a comparative–historical method to examine the fiscal and social obligations of peasants (dehqāns) in Iran and serfs in Russia, demonstrating how divergent institutional configurations shaped political mobilization capacity and trajectories of social change. The core research problem asks why differences in the legal and institutional structuring of peasant obligations in two largely agrarian societies yielded distinct political outcomes. The analysis draws on primary sources alongside classic and recent scholarship and covers Russia from the sixteenth to the nineteenth centuries and Iran from the Ilkhanid era through the Qajar period. The findings indicate that in Russia, codified serfdom legally bound peasants to land and lord; the triad of compulsory labor (barshchina), rent in cash or kind (obrok), and state taxation was stabilized and enforced through the village commune (mir) and the principle of collective responsibility. In Iran, despite the juridical freedom of peasants under Islamic law, a multilayered web of sharecropping rents, *diwānī* taxes, tiyul and waqf obligations, corvée labor, and debt—backed by customary mechanisms such as the mirāb and communal qanat maintenance—produced effective dependency. Consequently, Russia’s legally centralized framework facilitated uniform extraction and enabled large-scale, nationwide uprisings, whereas Iran’s customary dispersion limited national mobilization and deferred structural change to late, state-led land reforms from above.

Keywords: Iran; Russia; peasant; serf; serfdom; comparative analysis.

Introduction

This article employs a comparative–historical approach to examine the fiscal and social obligations of Iranian peasants (dehqāns/raya) and Russian serfs, in order to clarify how distinct institutional configurations produced divergent social and political outcomes. The central problem is twofold: (۱) why peasant duties in Russia crystallized within a centralized, legally codified regime, while in Iran they persisted as dispersed, customary, and multilayered obligations; and (۲) how these contrasts shaped mobilization capacity and the prevailing mode of change—revolution from below in Russia versus late, state-led reform in Iran. The analysis argues that institutional design—specifically the degree of legal codification and the level of administrative centralization—matters more for downstream political trajectories than the sheer intensity of extraction. The study is guided by three questions: (i) how do the duties of

^۱ . Assistant Professor of History, University of Tehran, Tehran, Iran. rashtiani@ut.ac.ir

Received: ۲۰۲۵/۰۸/۰۳, Accepted: ۲۰۲۵/۱۰/۲۵

peasants/serfs differ in legal status, enforcement mechanisms, and organizing institutions; (ii) what is the role of the Russian mir (village commune with collective responsibility) relative to Iran's customary local bodies (e.g., mirāb, beneh, communal qanat cleaning) in enabling or constraining coordination; and (iii) how do these institutional arrangements map onto patterns of protest and change? Situating the inquiry within the literature, classic Iranology (Lambton; Floor) depicts Iranian obligations as layered and customary with peasants legally free yet effectively dependent ("dependent freemen"), whereas Russian historiography (Grekov; Kliuchevsky; Mironov; Moon) emphasizes the consolidation of serfdom, the triad of barshchina/obrok/state taxes, and the legally recognized mir applying collective liability. This study brings these strands together within a single comparative framework focused on institutional configuration and political consequences.

Materials & Methods

The research adopts comparative–historical analysis using causal process tracing and a structured, focused comparison. The study population comprises primary sources (law codes, chronicles, fiscal registers, administrative orders) and secondary scholarship in Persian, Russian, and English. The analytic sample is purposively delimited to ensure temporal commensurability: Russia from the sixteenth to the nineteenth century, and Iran primarily from the Safavid through Qajar periods. The design operationalizes four indices: (١) *legal codification* (presence of nationwide statutes and judicial enforceability); (٢) *institutional centralization* (a formal body responsible for allocation, collection, and sanction); (٣) the *obligation basket* (composition and balance among labor services, cash/kind rents, state taxes, corvée, and debt); and (٤) *collective responsibility* (existence and scope of solidaristic liability). Instruments and data include multilingual documentary analysis and systematic coding of obligations (type, basis, enforcing agent, scale, and sanction). Analysis proceeds by tracing within-case sequences (formation, enforcement, adaptation) and then aligning the cases to identify the institutional variables most predictive of mobilization capacity and mode of change.

Discussion & Result

Russia. The Sudebnik (١٤٩٧) and especially the Ulozhenie (١٦٤٩) legally consolidated serfdom, binding peasants to land and lord and empowering seigneurial rights of transfer and discipline; the peasant thereby became a legal dependent. Obligations cohered around a triad. (١) Barshchina: compulsory, unpaid labor on the lord's demesne, commonly three to six days per week across the agricultural calendar, encompassing plowing, sowing, harvesting, hauling timber, transport, roadwork, and estate construction. In some fertile central regions this burden consumed most of the workweek, crowding out labor on peasant plots. (٢) Obrok: rent in cash or kind, more monetized near towns where off-farm crafts and seasonal wage labor were available; landlords could shift the burden between barshchina and obrok as prices and local conditions changed. (٣) State taxes, notably Peter the Great's poll tax, plus transport/postal duties and provisions for troops, layered state extraction over seigneurial claims. The legally recognized mir redistributed communal land, coordinated tax collection, and enforced collective responsibility (*krugovaya poruka*), transforming individual shortfalls into communal liabilities

Iran. By contrast, peasants were jurally free—Islamic law proscribed their sale—yet functionally occupied a status of dependent freemen. Obligations were multilayered and decentralized. Sharecropping rents under *metayage* transferred substantial portions of output to landlords; in some regions and contracts the landlord’s share reached two-thirds. State exactions included *kharāj* and other *diwānī* dues; additional claims arose from *tiyul* (fiscal benefices) and *waqf* estates. *Corvée* for public works recurred annually—especially *qanat* cleaning, road maintenance, and provisioning officials—alongside hospitality obligations for traveling authorities. Chronic debt, via pre-harvest contracts and usury, locked households into cycles of obligation that were enforced informally..

Conclusion

Concentrated and codified obligations in Russia yielded uniform, enforceable extraction and—paradoxically—underwrote the social infrastructure for large-scale peasant mobilization, culminating in a protest–reform–revolution sequence. Iran’s dispersed, customary configuration maintained heavy obligations but fragmented collective capacity, deferring structural change to late, state-led reform. Future research should develop quantitative indices of codification, centralization, and collective liability, and assemble regional datasets on Iranian rents, dues, and customary institutions to enable broader comparative testing of the proposed model.

Bibliography

Acemoglu, D., & Robinson, J. (۲۰۱۲). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown.

Aghabalazadeh, Raqiye. (۱۳۹۸). “Keshavarzi va Keshavarzan-e Azerbaijan dar Qarn-e Chaharom.” *Tarikh va Tamaddon-e Eslami*, ۲(۱), ۲۱۷–۲۳۵. [In Persian]

Bamdad, Mehdi. (۱۳۶۳). *Sharh-e Hal-e Rejal-e Iran*. Tehran: Zovar. [In Persian]

Bartlett, R. (۲۰۰۳). “Serfdom and state power in Imperial Russia.” *European History Quarterly*, ۳۳(۲), ۲۵۱–۲۶۷.

Bartold, V. V. (۱۹۶۳). *Sochineniya (Works)*, Vol. IX. Moscow: Nauka. [In Russian]

Dennison, T. (۲۰۱۱). *The Institutional Framework of Russian Serfdom*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dinkard, Ketab-e Sevom, Daftar-e Yekom. (۱۳۸۱). Compiled by Azar-Farnbag ibn Farrokhzad & Adurbad ibn Omid; trans. Fereydon Fazelat. Tehran: Farhang-e Dehkhoda. [In Persian]

Farrokhi Yazdi, Mohammad. (۱۳۵۷). *Divan-e Farrokhi Yazdi*. Ed. Hossein Maki. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Floor, Willem. (۱۳۸۲). *Tarikh-e Mali-ye Iran dar Dore-ye Safavi va Qajar*. Trans. Kikaus Jahandari. Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian]

Grekov, B. D. (۱۹۳۶). *Krest'yane na Rusi s drevneyshikh vremyon do XVII veka* (Peasants in Rus from Ancient Times to the ۱۷th Century). Moscow: State Socio-Economic Publishing. [In Russian]

Hamadani, Rashid-al-Din Fazl-Allah. (۱۳۷۳). *Jame'-al-Tavarikh*. Eds. Mohammad Roshan & Mostafa Mousavi. Tehran: Alborz. [In Persian]

Hatami, Amir-Hossein. (۱۳۹۹). “Tahavvol-e Tarikhi-ye Mafhum-e Dehqan: az Zamin-dar-e Ashrafi be Rosta'i-ye Keshavarz.” *Pazhuhesh-haye Tarikhi-ye Iran va Eslam*, ۱۴(۲۶), ۷۳–۹۲. [In Persian]

Jalali, Mona. (۱۳۹۶). “Dehqanan dar Iran-e Dowreh-ye Eslami.” *Motale'at-e 'Olum-e Ejtema'i*, ۲(۲), ۸۴–۹۰. [In Persian]

Kasravi, Ahmad. (۱۳۸۳). *Tarikh-e Mashrutah-ye Iran* (۲nd ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Kliuchevsky, V. O. (۱۹۰۴). *Kurs russkoi istorii (Leksii)* (Course of Russian History: Lectures). Moscow. [In Russian]

Lambton, Ann K. S. (۱۳۶۲). *Malek va Za're' dar Iran*. Trans. Manouchehr Amiri. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Markevich, A., & Zhuravskaya, E. (۲۰۱۸). “The economic effects of the abolition of serfdom: Evidence from the Russian Empire.” *American Economic Review*, ۱۰۸(۴-۵), ۱۰۷۴-۱۱۱۷.

Minuy-e Kherad. (۱۳۵۴). Trans. Ahmad Tafazzoli. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]

Mironov, B. N. (۱۹۹۹). *Sotsial'naya istoriya Rossii, XVIII – nachalo XX veka* (Social History of Russia, ۱۸th – early ۲۰th Century). St. Petersburg: Dmitrii Bulanin. [In Russian]

Moon, D. (۲۰۱۴). *The Russian Peasantry ۱۶۰۰-۱۹۳۰: The World the Peasants Made*. London: Routledge.

Nafziger, S. (۲۰۱۲). “Serfdom, emancipation, and off-farm labour mobility in Tsarist Russia.” *Economic History of Developing Regions*, ۲۷(۲), ۱-۲۶.

Nameh-ye Tansar be Gushnasp. (۱۳۵۴). Ed. Mojtaba Minovi; notes by Mojtaba Minovi & Mohammad-Esma'il Rezvani. Tehran: Khwarazmi. [In Persian]

Nezam-al-Molk-e Tusi, Khwaja Abu 'Ali Hasan. (۱۳۴۷). *Siyar-al-Moluk (Siyasat-nama)*. Ed. Hubert Darke. Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [In Persian]

Petrushevsky, I. P. (۱۳۶۲). *Tarikh-e Ejtema'i-Eqtessadi-ye Iran dar Dowreh-ye Moghul*. Trans. Ya'qub Azhang. Tehran: 'Elmi va Farhangi. [In Persian]

Petrushevsky, I. P. (۱۳۶۴). *Se Maqaleh Darbare-ye Bardegi*. Trans. Soroush Izadi. Tehran: Toos. [In Persian]

Petrushevsky, I. P. (۱۹۴۹). *Obshchestvenno-ekonomicheskaya istoriya Irana v period mongolov* (Socio-Economic History of Iran during the Mongol Period). Leningrad. [In Russian]

Petrushevsky, I. P. (۱۹۶۴). *Tri stat'i o rabstve* (Three Essays on Slavery). Moscow. [In Russian]

Platonov, S. F. (۱۹۲۱). *Ocherk istorii smuty v Moskovskom gosudarstve* (Essay on the History of the Time of Troubles in the Muscovite State). Petrograd. [In Russian]

Qotbi Ahari, Abubakr. (۱۳۸۹). *Tavarekh-e Sheikh Oveis*. Ed. Iraj Afshar. Tabriz: Sotudeh. [In Persian]

Ransel, D. L. (۱۹۷۵). *The Politics of Catherine's Russia: The Rebellion of Pugachev*. New Haven: Yale University Press.

Rashtiani, Goodarz. (۱۳۹۴). *Gozide-ye Asnad va Faramin-e Shahan-e Iran be Hokkam-e Qafqaz, Jeld-e Aval: Shah Tahmasb ta Shah Soleiman-e Safavi*. Tehran: Entesharat-e Vezarat-e Omur-e Kharejeh. [In Persian]

Stanziani, A. (۲۰۰۸). “Serfs, slaves, or wage earners? The legal status of labour in Russia from a comparative perspective, ۱۶th–۱۹th centuries.” *Journal of Global History*, ۳(۲), ۱۸۳–۲۰۲.

Stanziani, A. (۲۰۱۰). “Revisiting Russian serfdom: Bonded peasants and market dynamics, ۱۶۰۰s–۱۸۰۰s.” *International Labor and Working-Class History*, ۷۸(۱), ۱۸–۴۲.

Tanakaboni, Hamid. (۱۳۸۹). “Tahlili bar Monasebat-e Tolidi va No‘-e Malekiyat dar Iran va Ta’sirat-e an bar Divansalari-ye ‘Asr-e Qajar.” *Eqtesad-e Siasi*, ۱(۱), ۲۳–۴۰. [In Persian]

Zeylabi, Negar. (۱۳۹۳). “Tatawwor-e Estelah-e Ra’iyat va Qeshrebandi-ye Ra’aya dar Tashkilat-e Eslami.” *Tarikh va Tamaddon-e Eslami*, ۱۰(۱۹), ۸۷–۱۰۴. [In Persian]

دهقان ایرانی و سرف روسی: مقایسه تعهدات و خدمات مالی- اجتماعی

گودرز رشتیانی^۱

چکیده

این پژوهش با روش تحلیل تطبیقی-تاریخی، به بررسی تعهدات و خدمات مالی-اجتماعی دهقانان در ایران و سرف‌ها در روسیه می‌پردازد تا نشان دهد صورت‌بندی‌های نهادی متفاوت چگونه ظرفیت بسیج سیاسی و مسیر تحول اجتماعی را شکل داده‌اند. مسئله اصلی این است که تفاوت‌های حقوقی و نهادی تعهدات دهقانی در دو جامعه عمدتاً کشاورزی، چرا به پیامدهای سیاسی متمایز انجامیده است. داده‌ها بر منابع دست‌اول و ادبیات کلاسیک و جدید استوار است و دامنه زمانی روسیه قرون شانزدهم تا نوزدهم و ایران از دوره ایخانان تا قاجار را دربر می‌گیرد. یافته‌ها حاکی است که در روسیه، رعیت‌داری مدون/سروازی، دهقان را به زمین و ارباب مقید کرد و سه‌گانه «کار اجباری (بارشچینا)، اجاره نقدی/جنسی (أبروک) و مالیات‌های دولتی» با پشتوانه نهاد «میر» و اصل «مسئولیت تضامنی» تثبیت شد. در ایران، با وجود آزادی شرعی رعایا، شبکه‌ای چندلایه از بهره مالکانه، خراج دیوانی، تعهدات تیولی و وقفی، بیگاری و بدهی-بضمانت‌های عرفی مانند میرآب و لایروبی جمعی-وابستگی مؤثر ایجاد کرد. نتیجه آن‌که تمرکز حقوقی-نهادی در روسیه استثمار یکنواخت و شورش‌های سراسری را تسهیل کرد، حال‌آن‌که پراکندگی عرفی در ایران بسیج ملی را محدود و تغییر ساختاری را به اصلاحات ارضی دیرنگام و از بالا وا گذاشت.

واژگان کلیدی: ایران، روسیه، دهقان، سرف، رعیت‌داری (سروازی)، مقایسه تطبیقی.

^۱. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران rashtiani@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۳

۱. مقدمه

۱.۱. طرح موضوع

مطالعه جایگاه دهقانان در تاریخ اقتصادی و اجتماعی جوامع کشاورزی، همواره کلید فهم سازوکارهای قدرت، شیوه های تولید و مسیرهای متفاوت تحول سیاسی بوده است. دهقانان در جوامع پیشامدرن نه تنها اکثریت جمعیت را تشکیل می دادند، بلکه تأمین کننده اصلی مازاد کشاورزی و در نتیجه، منبع مالیات و خراج دولت ها بودند. از این منظر، تاریخ دهقانان صرفاً روایت زندگی یک طبقه فرودست نیست، بلکه سرنخی برای درک بنیان های اقتصادی و سیاسی هر جامعه به شمار می آید (برای نمونه، نک: Греков, ۱۹۳۶؛ لمبتون، ۱۳۶۲).

در تاریخ تطبیقی، نقش دهقانان همواره محل بحث بوده است. در اروپا، پژوهشگرانی چون مارک بلوخ و ژرژ دوبی، دهقانان را نیروی اصلی بازتولید نظام فئودالی دانسته اند. در شرق، نظریه «فئودالیسم آسیایی» یا «فئودالیسم شرقی» (به ویژه در سنت مارکسیستی شوروی) تلاش کرد وضعیت دهقانان در جوامعی چون ایران، روسیه و هند را در یک الگوی مشترک تحلیل کند (Петрушевский, ۱۹۴۹). با این حال، تفاوت های نهادی و حقوقی میان این جوامع نشان داد که نمی توان آن ها را به سادگی در یک الگوی یکسان گنجاند. از همین جا اهمیت پژوهش های مقایسه ای آشکار می شود. در واقع تنها با بررسی دقیق تفاوت های نهادی و اجتماعی می توان مسیرهای متمایز تاریخی را توضیح داد.

ایران و روسیه گرچه دارای دو تاریخ متفاوت و از جهاتی غیرقابل مقایسه هستند اما در برهه ای طولانی با اکثریت جمعیت روستایی و اقتصاد کشاورزی وجوه مشابهی از سرگذارنده اند. هر دو جامعه، دهقانان (به معنی رعایا و نه به معنی دوره ساسانی و سده های اولیه اسلامی) به عنوان طبقه مولد و پرداخت کننده اصلی مالیات، نقشی حیاتی در تداوم دولت داشتند. با این حال، شیوه صورت بندی تعهدات و وظایف دهقانی در آن ها کاملاً متفاوت بود. در روسیه، از قرن شانزدهم به بعد، نظام رعیت داری / سرواژی^۱ چارچوبی قانونی و نهادمند برای وابستگی دهقانان به زمین و ارباب فراهم آورد. در ایران، برعکس، اگرچه رعایا از نظر شرعی آزاد بودند، اما شبکه ای از تعهدات عرفی، مالی و محلی آنان را در عمل به موقعیتی «آزاد وابسته» کشاند.

در واقع این پژوهش به بررسی تطبیقی تعهدات و خدمات مالی - اجتماعی دهقانان در ایران و سیرف ها در روسیه می پردازد تا نشان دهد چگونه صورت بندی های نهادی متفاوت - مدون و متمرکز در روسیه در برابر عرفی و چندلایه در ایران - ظرفیت بسیج سیاسی و مسیرهای تحول اجتماعی - سیاسی را به طور معنادار تحت تأثیر قرار داده است. دامنه زمانی مطالعه برای روسیه قرون شانزدهم تا نوزدهم و برای ایران عمدتاً از ایلخانان تا قاجار است.

^۱ крепостное право.

۱.۲. پرسش اصلی

پرسش اصلی این پژوهش چنین است : تعهدات و وظایف دهقانان در ایران و روسیه چه تفاوت هایی در ساختار اقتصادی-اجتماعی و نهادی داشت، و این تفاوت‌ها چگونه مسیرهای متمایز تاریخ اجتماعی و سیاسی دو کشور را شکل داد؟

۱.۳. فرضیه

در پاسخ به این پرسش، مقاله حاضر با روش تحلیل تطبیقی تاریخی تلاش می‌کند هم شباهت‌های بنیادی این دو جامعه را نشان دهد و هم تفاوت‌های ساختاری آن‌ها در روسیه برای سده‌های شانزدهم تا نوزدهم و در ایران به ویژه در دوره ایلخانان تا قاجاریه را تحلیل کند.

۱.۴. چارچوب نظری و روش تحقیق

تحلیل تعهدات و وظایف دهقانان در ایران و روسیه، مستلزم استفاده از چارچوبی نظری است که هم ابعاد اقتصادی استثمار را توضیح دهد و هم به تفاوت‌های نهادی و حقوقی دو کشور حساس باشد. سه رویکرد اصلی در اینجا قابل استفاده‌اند:

نخست، رویکرد مارکسیستی که در سنت شوروی و بخشی از ایران‌شناسی قرن بیستم غالب بود. در این نگاه، دهقانان بخشی از مناسبات تولید فئودالی به شمار می‌آیند؛ ارزش اضافی تولید شده توسط آنان از طریق بهره مالکانه، مالیات و بیگاری توسط ارباب و دولت تصاحب می‌شود. این رویکرد به ویژه در تحلیل روسیه سودمند است، زیرا رعیت داری^۱ نظامی رسمی و مدون از بهره‌کشی دهقانان ایجاد کرد و اربابان را به صاحبان قانونی نیروی کار دهقانی بدل ساخت (Stanziani, ۲۰۰۸; Греков, ۱۹۳۶). در ایران نیز این تحلیل تا حدی صادق است: بهره مالکانه در نظام مزارعه، مالیات‌های دیوانی و بیگاری، نشانه‌های آشکار یک نظام شبه فئودالی هستند. اما همان‌طور که بسیاری از پژوهشگران جدید یادآور شده‌اند (لمبتون، ۱۳۶۲؛ فلور، ۱۳۸۲)، استثمار در ایران بیشتر چهره‌ای چندلایه و عرفی داشت و کمتر در قالب یک نظام حقوقی مدون تعریف شده بود.

دوم، رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی که تمرکز خود را بر رابطه میان دولت و جامعه می‌گذارد. در ایران، همایون کاتوزیان مفهوم «جامعه کوتاه مدت» را برای توضیح ناپایداری نهادهای مستقل و سلطه‌ی مستمر دولت بر جامعه مطرح کرده است. در این چارچوب، دهقانان ایرانی در غیاب نهادهای پایدار و مستقل، همواره زیر فشار دولت مرکزی و اربابان

^۱. крепостное право.

محلی قرار داشتند، اما هرگز قادر به ایجاد سازمان اجتماعی منسجم نشدند. در روسیه، برعکس، وجود نهاد رسمی جماعت روستایی (میر) نوعی سازمان جمعی را پدید آورد؛ هرچند این نهاد هم ابزاری برای کنترل دولت بود و هم سازوکاری برای حفظ همبستگی دهقانان (Миронов, ۱۹۹۹). مقایسه این دو وضعیت نشان می‌دهد که چگونه ظرفیت نهادی متفاوت، امکان شورش‌های سراسری را در روسیه فراهم کرد، اما در ایران اعتراضات محلی و پراکنده باقی ماند. سوم، رویکرد نهادگرایی جدید که در آثار «داگلاس نورث» و سپس «عجم‌اوغلو» و «رابینسون» (Acemoglu & Robinson, ۲۰۱۲) بسط یافته است. در این رویکرد، تمایز اصلی میان نهادهای فراگیر^۱ و نهادهای استثمارگری^۲ است. رعیت‌داری روسی نمونه‌ای از یک نهاد استثمارگری متمرکز بود: دهقانان به‌طور حقوقی وابسته بودند، اربابان مالک نیروی کارشان بودند و دولت از این نظام به‌عنوان پایه مالی و نظامی استفاده می‌کرد. در ایران، استثمار به شکل پراکنده و غیرمدون عمل می‌کرد: رعایا از نظر شرعی آزاد بودند، اما شبکه‌ای از تعهدات عرفی، مالی و محلی آن‌ها را در عمل در موقعیت وابستگی قرار می‌داد. از این منظر، ایران و روسیه هر دو نمونه‌هایی از نهادهای استثمارگری اند، اما یکی با تمرکز نهادی و دیگری با پراکندگی عرفی.

به این ترتیب، چارچوب نظری این پژوهش بر پیوند این سه رویکرد استوار است:

۱. از ماتریالیسم تاریخی برای توضیح شدت و اشکال استثمار.
 ۲. از جامعه‌شناسی تاریخی برای فهم ظرفیت نهادی و رابطه دولت-جامعه.
 ۳. و از نهادگرایی جدید برای تحلیل پیامدهای بلندمدت این تفاوت‌ها در مسیرهای تحول اجتماعی و سیاسی.
- در نتیجه، این مقاله دهقانان را نه فقط به عنوان نیروی کار اقتصادی، بلکه به مثابه یک «موضوع نهادی و سیاسی» بررسی می‌کند که جایگاه آنان، مسیر «مدرنی‌اسیون» و «تغییر اجتماعی» ایران و روسیه را به‌طور بنیادین رقم زده است.

۱.۵ پیشینه پژوهش

مطالعه دهقانان ایرانی و سرف‌های روسی در سنت‌های پژوهشی گوناگون پیگیری شده است. در ایران‌شناسی کلاسیک، آثار «آن.ک. اس. لمبتون» (۱۹۵۳/۱۳۶۲) با کتاب *مالک و زارع در ایران* نقطه آغازین اصلی محسوب می‌شود. لمبتون با بررسی مناسبات ارباب-رعیتی در دوره اسلامی تا قاجار، نشان داد که دهقانان ایرانی در چارچوب مزارعه و نسق،

^۱ Inclusive

^۲ Extractive

همواره بار اصلی بهره مالکانه، مالیات‌های دولتی و بیگاری را بر دوش داشتند. پژوهش‌های «ویلم فلور» (۲۰۰۴/۱۳۸۲) نیز با بهره‌گیری از اسناد مالی صفوی و قاجار، تصویری دقیق تر از تنوع عوارض، تیول‌ها و وقف‌ها ارائه داد و که از آن می‌توان با مفهوم «استثمار چندلایه» یاد کرد را پررنگ ساخت. این رویکردها دهقان ایرانی را نه به عنوان بهره، بلکه در موقعیت «آزاد وابسته» توصیف کردند که در ظاهر آزاد، اما در عمل وابسته به چند مرجع قدرت بود.

در مقابل، سنت مارکسیستی -شوروی چارچوبی دیگر برای مطالعه دهقانان ارائه کرد. «ای. پ. پتروشفسکی» (Петрушевский, ۱۹۴۹) در آثار خود درباره تاریخ اجتماعی-اقتصادی ایران در دوره مغول و اسلامی، دهقانان ایرانی را در قالب «فئودالیسم شرقی» بررسی کرد. او کوشید نشان دهد که ترکیب بهره مالکانه، خراج، بیگاری و بدهی‌های مزمن در ایران، مشابه با وضعیت سرف‌های روسی بوده است. اگرچه رویکرد پتروشفسکی در زمان خود نوآورانه بود و برای نخستین بار ایران را در مقیاس تطبیقی جهانی جای داد، اما به دلیل تقلیل تمام روابط به استثمار اقتصادی، تفاوت‌های حقوقی و نهادی میان ایران و روسیه (از جمله آزادی شرعی رعیت ایرانی در برابر وابستگی حقوقی سرف روسی) در تحلیل او کم‌رنگ شد.

در تاریخ‌نگاری روسی، «بوریس گرگوف» (Греков, ۱۹۳۶) و «واسیلی کلویچفسکی» (Ключевский, ۱۹۰۴) از پیشگامان مطالعه رعیت‌داری به‌شمار می‌روند. گرگوف تعهدات دهقانان روسی را از دوره «کی‌یف» تا سده هفدهم ترسیم کرد و نشان داد که چگونه رعیت بندی با «اولژنیه ۱۶۴۹» رسمیت یافت. کلویچفسکی نیز رابطه میان اشراف، دهقانان و دولت را در شکل‌گیری تاریخ روسیه تحلیل کرد. در پژوهش‌های معاصر، «بوریس میرونوف» (Миронов, ۱۹۹۹؛ ۲۰۱۴) در *تاریخ اجتماعی روسیه* به ابعاد جمعیتی و اجتماعی رعیت بندی پرداخت و نشان داد که فشار نهادی چگونه ساختار روستایی را شکل داد. «دیوید مون» (Moon, ۲۰۱۴) نیز با کتاب *The Russian Peasantry ۱۶۰۰-۱۹۳۰* مسیر بلندمدت تحول اقتصادی و اجتماعی دهقانان روسی را بررسی کرد.

در دهه‌های اخیر، اقتصاددانان تاریخی چشم انداز تازه‌ای به این موضوع داده اند. «مارکوویچ» و «ژوراوسکیا» (Markevich & Zhuravskaya, ۲۰۱۸) با داده‌های تجربی نشان دادند که لغو رعیت بندی در سال ۱۸۶۱م نه تنها به بهبود فوری وضعیت دهقانان منجر نشد، بلکه به فشار مالی تازه‌ای از طریق «پرداخت‌های بازخرید» انجامید. «استفن نافزیگر» (Nafziger, ۲۰۱۲) مهاجرت فصلی دهقانان روسی به شهرها را در واکنش به بار مالی سنگین پس از اصلاحات نشان داد. «آلساندرو استانتزیانی» (Stanziani, ۲۰۰۸؛ ۲۰۱۰) نیز با نگاه تطبیقی، جایگاه حقوقی دهقانان را میان بردگی و کارمزدی تحلیل کرد و به پیوند میان بازار کار و رعیت بندی پرداخت. این پژوهش‌ها نشان دادند که استثمار نهادی در روسیه نه تنها فشار اقتصادی، بلکه ظرفیت شورش و انقلاب را ایجاد کرد.

۱.۶. وجه نوآورانه تحقیق

نواوری این پژوهش در سه محورِ منطبق با متن مقاله است : نخست، صورت بندی یک چارچوب تطبیقی - نهادی که «تمرکز حقوقی و مدونِ تعهداتِ دهقانی در روسیه» را در برابر «پیکربندی عرفی و چندلایه ایران» می‌نشانند و همین تفاوتِ نهادی را متغیرِ علیِ اصلیِ پیامدهای سیاسی معرفی می‌کند؛ دوم، مقایسه زمانی و مقیاسی (روسی قرون شانزدهم تا نوزدهم در برابر ایران صفویه تا قاجار)؛ سوم، بازتبیین تفاوت های پیامدی با مفاهیم «آزاد وابسته» در ایران و «بنده حقوقی» در روسیه، و نشان دادن اینکه نوع سازمان دهی تعهدات کلید فهم «شورش های سراسری / انقلاب» در روسیه در برابر «اصلاحات دیر هنگام از بالا» در ایران است.

۲. تعهدات اقتصادی و اجتماعی دهقانان روسی

در روس باستان (قرون نهم تا سیزدهم میلادی)، دهقانان در گروه های مختلفی سازمان می یافتند. سمرادها^۱ دهقانان آزاد بودند که مالک قطعات کوچک زمین محسوب می شدند و موظف به پرداخت خراج یا خدمت نظامی به شاهزاده یا بویار (اشراف) بودند. در مقابل، خوگپی ها^۲ و کابالنی ها^۳ وضعیتی نزدیک به بردگی داشتند و یا از طریق اسارت جنگی یا بدهی وابسته می شدند (Греков, ۱۹۳۶: ۴۵-۶۰). در این دوره، تعهدات بیشتر در قالب خراج، خدمت نظامی و بیگاری عرفی بود. با سلطه مغولان بر روس ها (سده سیزدهم)، فشار مالیات ها افزایش یافت و نظام چندلایه خراج موجب وابستگی فزاینده دهقانان به اشراف و دولت مرکزی شد (Ключевский, ۱۹۰۴: ۸۲-۸۵).

از قرن پانزدهم، دولت مسکو به تدریج آزادی جابه جایی دهقانان را محدود کرد. «سودبنیک ۱۴۹۷» نخستین قانون مدون بود که دهقانان را تنها در روز «یوری یف دن» مجاز به ترک زمین می کرد، آن ها م به شرط پرداخت «مالیات کوچ کودن»^۴ با «اولژنیه ۱۶۴۹» این آزادی محدود نیز لغو شد و رعیت بندی تثبیت گردید. از آن پس، دهقانان به طور قانونی به زمین ارباب بسته شدند و امکان ترک آن را نداشتند؛ ارباب حق فروش، انتقال و تنبیه آنان را داشت (Dennison, ۲۰۱۱: Платонов, ۱۹۲۱: ۱۴۴-۱۴۶). این چارچوب حقوقی، تعهدات دهقانان را از سطح عرفی به سطح الزام قانونی تغییر داد.

۲.۱. بارشچینا : کار بی مزد اجباری

^۱. смерды

^۲. холопы

^۳. кабальные

^۴. пожилое

مهم‌ترین شکل استثمار نیروی کار دهقانان روسی، «بارشچینا»^۱ یا کار بی‌مزد در زمین ارباب بود. هر خانوار موظف بود سه تا شش روز در هفته را بدون مزد در زمین های اربابی کار کند (Греков, ۱۹۳۶: ۲۲۱-۲۲۵). این کار شامل شخم، کشت، درو، جمع‌آوری علوفه، حمل چوب و حتی ساخت بناهای اربابی می‌شد. در برخی مناطق حاصل خیز روسیه مرکزی، روزهای بارشچینا به پنج یا شش روز می‌رسید و عملاً فرصتی برای کشت زمین خانوادگی باقی نمی‌گذاشت (Moon, ۲۰۱۴: ۶۷-۷۰).

۲.۲. اُبروک : اجاره نقدی یا جنسی

شکل دیگر تعهد دهقانان، ابروک بود؛ یعنی پرداخت نقدی یا تحویل بخشی از محصول به ارباب. در مناطق نزد یک شهرها، این تعهد بیشتر به صورت نقدی انجام می‌شد و دهقانان برای تأمین آن ناچار به فعالیت های جانبی مانند صنایع دستی یا کارگری فصلی بودند. گاه ارباب نوع تعهد (بارشچینا یا ابروک) را تغییر می‌داد و این عدم ثبات فشار مضاعفی بر روستاییان وارد می‌کرد (Markevich & Zhuravskaya, ۲۰۱۸).

۲.۳. مالیات های دولتی و تعهدات عمومی

دهقانان علاوه بر وظایف اربابی، مکلف به پرداخت مالیات های دولتی نیز بودند. مهم‌ترین آن‌ها «مالیات سرانه»^۲ بود که پتر اول در سال ۱۷۲۴م برقرار کرد. این مالیات به هر مرد بالغ تعلق می‌گرفت، بدون توجه به میزان درآمد یا محصول (Stanziani, ۲۰۱۰). علاوه بر آن، دهقانان وظایف دیگری داشتند: خدمت پستی و حمل و نقل برای انتقال کالاها و فرمان‌ها، پذیرایی از نیروهای نظامی در روستاها و بیگاری در پروژه‌های عمومی مانند ساخت جاده‌ها و پل‌ها (Bartlett, ۲۰۰۳). این تعهدات دولتی، بار اقتصادی و زمانی مضاعفی بر دوش دهقانان می‌گذاشت و اغلب به فرار روستاییان یا افزایش بدهی آنان می‌انجامید.

۲.۴. دهقانان کلیسایی و املاک وقفی

بخش بزرگی از زمین های روسیه تا قرن هجدهم در اختیار کلیسا و صومعه ها بود. دهقانان این املاک تعهداتی مشابه با رعایای اربابی داشتند، اما پرداخت هایشان به نهادهای مذهبی تعلق می‌گرفت. گرچه کلیسا گاه در مقایسه با اشراف ملایم‌تر عمل می‌کرد، اما این نیز لایه ای دیگر از فشار مالی و خدمات اجباری را بر دوش دهقانان می‌افزود (Moon, ۲۰۱۴: ۷۵).

^۱. Барщина

^۲. Подушная подать

۲.۵. نهاد میر (Мир) و اصل مسئولیت تضامنی

یکی از ویژگی‌های منحصر به فرد روسیه، وجود نهاد رسمی میر (جماعت روستایی) بود. میر تقسیم زمین‌های اشتراکی را میان خانواده‌ها انجام می‌داد، مالیات‌های دولتی را جمع‌آوری می‌کرد و اصل «مسئولیت تضامنی»^۱ را اعمال می‌نمود. اگر یک خانوار تعهدات خود را نمی‌پرداخت، کل جماعت مسئول جبران آن بود (Миронов, Греков, ۱۹۳۶: ۲۵۰-۲۶۵). میر هم ابزاری برای کنترل اجتماعی بود و هم کانونی برای همبستگی روستایی. از یک سو، دولت تزاری بدون تماس مستقیم با هر فرد دهقان می‌توانست مالیات را تضمین کند؛ از سوی دیگر، این جماعت نوعی انسجام جمعی ایجاد می‌کرد که بعدها در جنبش‌های اعتراضی دهقانی نقش ایفا نمود (Платонов, ۱۹۲۱: ۱۶۶-۱۷۲).

۲.۶. تفاوت دهقانان اربابی و دهقانان دولتی

همه دهقانان روسیه سرف اربابی نبودند. بخشی از جمعیت روستایی را دهقانان دولتی (государственные крестьяне) تشکیل می‌دادند که زمین‌هایشان تحت مالکیت دولت بود. این گروه آزادی نسبی بیشتری داشتند و بیشتر موظف به پرداخت مالیات نقدی بودند تا کار اجباری. آنان امکان بیشتری برای مشارکت در بازار داشتند و گاه سطح زندگیشان بالاتر از رعایای اربابی بود (Nafziger, ۲۰۱۲). با این حال، فشار مالیاتی دولت و مسئولیت تضامنی همچنان محدودیت‌های سنگینی بر آنان تحمیل می‌کرد.

۲.۷. پیامدهای اجتماعی تعهدات

تمرکز نهادی و فشار مداوم، نارضایتی گسترده‌ای در میان دهقانان روسی ایجاد کرد. شورش‌های بزرگ مانند قیام «اسنیکا رازین» در قرن هفدهم و شورش «پوگاچف» در قرن هجدهم بازتاب مستقیم همین فشارها بودند (Платонов, ۱۸۸-۱۹۲). حتی پس از لغو رعیت بندی در سال ۱۸۶۱م، پرداخت‌های بازخرید تا دهه‌ها ادامه یافت و در عمل دهقانان را در چرخه‌ای تازه از بدهی نگاه داشت (Markevich & Zhuravskaya, ۲۰۱۸). بسیاری از روستاییان برای تأمین این هزینه‌ها به مهاجرت فصلی به شهرها روی آوردند (Moon, ۲۰۱۴: ۱۲۲). این وضعیت سبب شد تا دهقانان روسی حتی پس از آزادی حقوقی، همچنان در فشار اقتصادی باقی بمانند و بستر نارضایتی‌های انقلابی تا اوایل قرن بیستم فراهم بماند.

در مجموع مسیر تاریخی تعهدات دهقانان روسی را می‌توان از خراج و بیگاری عرفی در روس باستان تا استثمار متمرکز و حقوقی در قرون شانزدهم تا نوزدهم دنبال کرد. بارشچینا، آبروک و مالیات‌های دولتی سه رکن اصلی این

^۱. круговая порука

تعهدات بودند که با نهاد رسمی «میر» و اصل مسئولیت تضامنی تثبیت شدند. تفاوت میان دهقانان اربابی و دهقانان دولتی نشان می‌دهد که هرچند شدت استثمار در گروه نخست بیشتر بود، اما در مجموع کل جامعه روستایی زیر فشار نهادی سنگینی قرار داشت. همین تمرکز حقوقی و نهادی بود که هم بقای دولت تزاری را تضمین کرد و هم زمینه شورش‌های بزرگ و انقلاب‌های اجتماعی بعدی را فراهم آورد (Mironov, 1999; Stanziani, 2010).

در واقع فرمان سال ۱۸۶۱م اگرچه رعیت‌بندی را در روسیه لغو کرد، اما زمین‌های تخصیص یافته به دهقانان ناکافی بود و پرداخت‌های بازخرید بار مالی سنگینی بر آنان گذاشت. پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که این پرداخت‌ها تا سال ۱۹۰۷م حدود یک‌سوم درآمد خالص دهقانان را می‌بلعید (Markevich & Zhuravskaya, 2018). در نتیجه، بسیاری برای جبران کمبود، به مهاجرت فصلی به شهرها روی آوردند (Nafziger, 2012). این روند موجب شد روستاها هم‌زمان با «آزادسازی حقوقی»، در عمل با فقر مزمن و وابستگی مالی مواجه بمانند (Moon, 2014). بنابراین، لغو رعیت‌بندی به جای گشودن راه توسعه پایدار، اغلب دهقانان را وارد چرخه تازه‌ای از بدهی و نارضایتی کرد که به انقلاب‌های ۱۹۰۵ و ۱۹۱۷ پیوند خورد (Stanziani, 2008).

۳. تعهدات اقتصادی و اجتماعی دهقانان ایرانی

بایستی اذعان کرد که در تاریخ ایران زمین، آگاهی‌های برجای مانده درباره وضعیت رعایا و دیگر گروه‌های فرودست جامعه بسیار اندک است و همین نکته باعث شده است تا شناخت ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی این گروه با مشکل بزرگ کمبود موانع مواجه باشد. همچنین در ایران، برخلاف روسیه، فرامین و ساختارهای جامع و کلانی که متوجه رعایا و تعهدات آنان باشد، دیده نمی‌شود. در حقیقت رعایای ایرانی برای سده‌های متمادی بر پایه شیوه‌های سنتی و تعهداتی که از دیرباز داشتند، زندگی می‌کردند و آنچه که مبنای کنشگری آنان را تعیین می‌کرد، بیشتر سازوکارها و سنن شرعی، عرفی و محلی بود تا سیاست‌گذاری‌های کلان حکومتی.

در روزگار شاهنشاهی ساسانیان، به ویژه در اواخر عمر این دودمان، «دهقان» بیشتر به معنای «اشراف محلی» و «مالکان زمین» بود، نه کشاورزان فرودست. وظایف آنان شامل جمع‌آوری مالیات از زارعان، تأمین نیرو برای ارتش و نگهداری شبکه‌های آبیاری می‌شد (حاتمی، ۱۳۹۹: ۷۵-۷۸). کشاورزان عادی نیز مکلف به پرداخت خراج زمین و انجام بیگاری بودند، اما در طبقه بردگان قرار نمی‌گرفتند. این ساختار، پیوندی مستقیم میان کشاورزی، مالیات و قدرت سیاسی ایجاد می‌کرد. از سوی دیگر، از آموزه‌های کیش زردشتی چنین برمی‌آید که گروه «کشاورزان» در کنار سه گروه دیگر «دین‌مردان»، «جنگاوران» و «افزارسازان»، بنیان جامعه مطلوب زردشتی را تشکیل می‌داد و جایگاه کشاورزان در جامعه

که به تعبیر کتاب سوم دینکرد (کتاب سوم دینکرد، ۱۳۸۱: دفتر نخست، کرده ۴۲، ۷۲-۷۳)، همچون جایگاه «شکم» در تن آدمی بود، محترم و ارزشمند قلمداد می‌شد. در نامه تنسّر به گشنسب (۱۳۵۴: ۵۷) نخی از چهار طبقه «اصحاب دین»، «مقاتل»، «کتاب» و «مهنه» یاد شده و سپس خاطرنشان شده است که «برزیگران»، «راعیان»، «تجار» و سایر «مُحترَفه» گروه‌های تشکیل دهنده طبقه «مهنه» هستند. با این که در نامه مزبور آگاهی های مفصلی راجع به گروه اخیر دیده نمی‌شود، اما در بخشی از این نامه (۱۳۵۴: ۷۰) به اهمیت کار این گروه در حفظ بنیان های جامعه بدین گونه اشاره شده است: «چون رعیت درویش شد، خزانه پادشاه خالی ماند و مُقاتِل نَفَقَه نیابد [و] مُلک از دست شَوَد». درباره وظایف (خویشکاری) گروه کشاورزان نیز گاه آگاهی های پراکنده‌ای در فحوای نوشتارهای پهلوی دیده می‌شود که بیشتر جنبه دینی، انتزاعی و اخلاقی دارند. برای نمونه، در رساله کوتاه مینوی خرد (۱۳۵۴: پرسش ۳۰، بندهای ۱۱-۱۲، ص ۴۸) چنین گفته شده است که خویشکاری کشاورزان «کشاورزی و آبادانی کردن و تا حد امکان جهان را راحتی بخشیدن و آبادان داشتن» است.

با ورود اسلام و تثبیت حکومت های جدید، بسیاری از دهقانان روزگار ساسانی جایگاه واسطه‌ای خود را حفظ کردند و به مأموران مالیاتی دولت بدل شدند (جلالی، ۱۳۹۶: ۸۵-۸۶). در این دوره، کشاورزان موظف به پرداخت خراج زمین و عُشر محصول بودند. علاوه بر آن، بیگاری در برنامه‌های عمومی مانند ساخت راه ها و پل ها بخشی از وظایف آن ها بود. به این ترتیب، رعایا همزمان به دولت مرکزی و به مالکان محلی پاسخگو بودن. د. از قرن پنجم هجری/یازدهم میلادی و با گسترش نظام «اقطاع»، زمین های بسیاری به سرداران و دیوانیان واگذار شد. این تغییر، دهقانان را از جایگاه اشرافی به کشاورزان وابسته تنزل داد. در این زمان، تعهدات عمده شامل سه بخش بود: خراج حکومتی؛ بهره مالکانه ارباب یا مقطع و بیگاری در امور عمومی مانند لایروبی قنوات. این نظام، ساختار بهره‌کشی چندگانه‌ای پدید آورد که در آن دهقانان زیر فشار حکومت، ارباب و نهادهای محلی قرار داشتند (حاتمی، ۱۳۹۹: ۸۳-۸۸). با این که در مقام نظر و بر پایه آموزه های اسلامی، رعایا ملک زمین داران و مقطعان به شمار نمی آمدند و تنها موظف به پرداخت بهره مالکانه مالیات و خراج زمین بودند، اما در عمل زمین داران و به ویژه مقطعان انتظاراتی فراتر از این وظایف از رعایا داشتند. جلوه‌ای از این موضوع را می توان در فصل پنجم رساله سیاست‌نامه یا سیرالملوک خواجه نظام الملک طوسی (مق ۴۸۵/ق ۱۰۹۲م) مشاهده کرد که مشخصاً درباره مقطعان، وظایف رعایا در قبال ایشان و نظارت سلطان بر عملکرد مقطعان است (نک: نظام الملک طوسی، ۱۳۴۷: ۴۳-۵۵). طوسی در مقدمه این فصل چنین بیان داشته است:

«مُقطعان که اقطاع دارند، باید که بدانند که ایشان را بر رعایا جز آن نیست که مال حق که بدیشان حواله کرده اند از ایشان بستانند بر وجهی نیکو و چون آن بستند، آن رعایا به تن و مال و زن و فرزند و ضیاع و اسباب از ایشان ایمن باشند و مُقطعان را بر ایشان سیلی نبود. و رعایا اگر خواهند که به درگاه آیند و حال خویش باز نمایند، مر ایشان را از آن باز ندارند و هر مُقطعی که جز این کند، دستش کوتاه کنند و اقطاعش بازستانند و با او عتاب فرمایند تا دیگران عبرت گیرند و ایشان را به حقیقت بیایدان ست که

ملک و رعیت همه سلطان راست . مقطعان بر سر ایشان و والیان همچنین چون شیخه ای آند، با رعیت همچنان روند که پادشاه با دیگر رعایا تا پسندیده باشد و از عقوبت پادشاه و عذاب آخرت ایمن باشند» (همان، ۴۳).

چنان که از فحوای سخن خواجه نظام الملک برمی آید، تنها تعهد رعایا نسبت به مقطعان، ادای «مال حق» بود که به ایشان حواله کرده بودند و مقطعان هیچ حقی بر خانواده و اموال رعایا نداشتند و حتی در امور مربوط به دادخواهی نیز نمی توانستند مانع ایشان در رفتن به درگاه پادشاه شوند. طوسی در پایان این فصل (همان، ۵۵) بار دیگر تأکید می کند که بایستی عمال و مقطعان را هر دو یا سه سال «بدل» کرد تا در ملک اقطاعی قدرتمند نشوند. همچنین باز به گفته طوسی (همانجا)، این راهکار باعث می شد تا مقطعان با رعایا به نیکویی رفتار کنند و ولایت نیز آبادان شود. با این حال، آنچه که در عمل رخ می داد، تفاوت فاحشی با این قبیل دستورهای انتزاعی داشت و سخنان خواجه در فصل سی و هفتم سیاست نامه که از لزوم نظارت شدید حکومت بر املاک اقطاعی سخن گفته و خاطرنشان ساخته است که در ناحیه هایی که از آن ها اخبار ویرانی ولایت و پراکندگی رعیت می آید، بایستی افراد ناشناسی را جهت تحقیق فرستاد (همان، ۱۷۷)، خود نشانگر رویه متفاوت مقطعان در تعامل با رعایا در آن روزگار است.

یورش مغولان به ایران و استقرار حکومت ایلخانی (سده هفتم هجری / سیزدهم میلادی)، دوره نوینی را در تحمیل انواع مالیات ها بر رعایا پدید آورد. علاوه بر مالیات های سنگین بر زمین، دام و راه ها، مالیات های فوق العاده برای لشکرکشی ها نیز تحمیل شد. دهقانان موظف به تأمین آذوقه ی سپاه، بیگاری در ساخت راه ها و حتی اسکان مأموران بودند (Петрушевский, ۱۹۴۹؛ پتروشفسکی، ۱۳۶۲: ۵۰-۶۰). این فشار چندلایه باعث کاهش تولید، مهاجرت اجباری و ویرانی بسیاری از روستاها شد (نک: همو، ۱۳۶۴). از فحوای گزارش های خواجه رشیدالدین همدانی در تاریخ مبارک غازانی از مجموعه جامع التواریخ می توان به وضعیت رعایا، انواع مالیات های پرداختی از سوی ایشان به اربابان و کارگزاران حکومتی و کوشش های اصلاحی محمود غازان (حک: ۶۹۴-۷۰۳ق) پی برد. بر پایه گزارش همدانی (۱۳۷۳، ج ۲: ۱۴۴۳)، پیش از عهد غازان «کلوخ و خاشاک را در نظر حکام و غیرهم اعتبار بود و رعایا را نه؛ و خاشاک شوارع آن کوفتگی نمی یافت که رعیت». در حقیقت «مواضعه» میان وزیران در اردوی ایلخانی با حکام حکومتگر در ایالت ها و زیاده ستانی آنان از رعایا، در حالی که بخش بزرگی از این مبالغ دریافتی به خزانه حکومت ایلخانی نمی رسید، سبب آشفته گی احوال رعایا و گریز بسیاری از آنان از روستاها و حتی ایران زمین شده بود (نک: همان، ج ۲: ۱۴۱۹-۱۴۲۱). صدور «برات» بی پشتوانه از سوی وزرا و کارگزاران و اخذ انواع مالیات های اضافی از رعایا به اسامی گوناگونی چون «تابغور/تبغور»، «زواید»، «نماری»، «یام»، «ساوری»، «تُزغو»، «عَلَفه»، «عُلوفه» و غیره (نک: همان، ج ۲: ۱۴۲۷-۱۴۲۸)، شرایط زندگی رعایا و وضعیت اقتصاد ایران را سخت تباه ساخته بود.

غازان‌خان به کوشش شماری از دیوانیان ایرانی تلاش کرد تا به بهبود این اوضاع بپردازد. مهم‌ترین تدبیر اصلاحی غازان در این راستا، تهیه فهرستی از انواع املاک و تقویم انواع مالیات‌ها در مجموعه‌های موسوم به «دفاتر قانون» بود. در این دفاتر قانون و نیز شرط‌نامه‌ها و قانون‌نامه‌هایی که بر پایه اطلاعات مندرج در دفاتر قانون تهیه شده بودند، مشخص شده بود که هر رعیت ملزم به پرداخت چه مالیاتی است و جز مالیات‌های مندرج در این دفاتر، رعایا ملزم به پرداخت هیچ مالیاتی نبودند (در این باره، نک: همان، ج ۲: ۱۴۲۵-۱۴۳۶). اصل این دفاتر قانون در اردوی ایلخانی نگهداری می‌شد، اما برای جلوگیری از زحمت رعایا فرمان صادر شده بود تا مالیات‌ها، شرط‌نامه‌ها و قانون‌نامه‌های مربوط به هر دیه، ارباب و رعیتی را بر تخته، قطعه سنگ، صحیفه ای از مس و آهن یا لوحی از گچ نقر کنند و در همان محل قرار دهند تا رعایا و مالکان به تکالیف و تعهدات مالیاتی خود واقف بوده و کسی قادر به زیاده‌ستانی از آنان نباشد (همان، ج ۲: ۱۴۳۶).

با این که در متن *تاریخ مبارک غازانی* به تفصیل درباره شیوه پرداخت مالیات‌ها و زمان آن‌ها صحبت شده و از مجازات‌های سنگین برای متخلفان یاد شده است (همان، ج ۲: ۱۴۲۵)، اما چنین می‌نماید که این کوشش‌ها حتی در دوره کوتاه فرمانروایی محمود غازان نیز به نتیجه ملموسی نرسیدند و در ادوار بعدی، به ویژه در سال‌های آشفته پس از مرگ ابوسعید بهادرخان (حک: ۷۱۶-۷۳۶ق)، عملاً کنار نهاده شدند. در حقیقت آنچه که از فحوای تاریخ‌نامه‌های نوشته‌شده در سال‌های پس از مرگ ابوسعید بهادرخان برمی‌آید، حاکی از آن است که مالیات‌های قدیم و جدید با خشونت از رعایا اخذ می‌شد و خصوصاً در مناطقی چون آذربایجان و آران که حیطه فرمانروایی دودمان «چوپانیان» به شمار می‌آمد، شدت عمل امرای چوپانی موجب مهاجرت رعایا شده بود (نک: قُطبی آهری، ۱۳۸۸: ۲۳۲-۲۳۳).

در دوره فرمانروایی دودمان صفوی (۹۰۷-۱۱۴۸ق)، دیوان‌سالاری مالیاتی متمرکزتر شد، اما همچنان تعهدات دهقانی فاقد چارچوب حقوقی مدون بودند (Dennison, ۲۰۱۱). مهم‌ترین وظایف رعایا در این دوره عبارت بود از پرداخت بهره مالکانه در نظام مزارعه (سهم ارباب‌گاه تا دو سوم محصول)، خراج دیوانی در اراضی خالصه، تعهدات تیولی (تیول‌داران علاوه بر سهم اربابی، مالیات مضاعف می‌گرفتند) و سهم وقفی در اراضی موقوفه. بیگاری عرفی در لایروبی قنوات و پذیرایی از مأموران از نیز دیگر تعهدات آنان بود (لمبتون، ۱۳۶۲؛ فلور، ۱۳۸۲). با این که در دوران فرمانروایی طولانی‌مدت خاندان صفوی که نیمه دوم آن عملاً با ثبات نسبی و آرامش در سرحدات و ایالت‌ها همراه بود، وضعیت زندگی رعایا نسبت به گذشته بهبود یافت، اما در عمل مالیاتی که ایشان می‌پرداختند تابع سنت‌ها و قواعد کهن بود و در این راستا تغییر بنیادینی رخ نداد. به نظر می‌رسد در این دوره علاوه بر عوارض و تعهدات معمول شناخته شده بالا، رسوم و تعهدات دیگری نیز متوجه رعایا، روستائیان و ایلات بود. فرمان شاه‌عباس دوم در سال ۱۰۶۰ خطاب به حکام و عمال نخجوان جالب توجه و تعدد انواع خراج و متوجهات دیوانی را بیشتر روشن می‌سازد: «به خلاف حکم و حساب

مدخل در جماعت مزبوره ننموده و به علت بیگار و شکار و طرح و دست‌انداز و علوفه و عیدی و نورزوی و سایر تکالیف و عوارض مسدوده‌الابواب مزاحمت به حال ایشان نرسانند» (رشتیانی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۱۳۹-۱۳۴).

به‌رغم آن که شماری از تاریخ پژوهان مارکسیست و چپ‌گرا کوشیده‌اند تا ماهیت برخی از شورش‌های عهد صفوی، نظیر نهضت «نقطویان» و یا شورش «غریب‌شاه» در گیلان (۱۰۳۸ق) را از سنخ شورش‌های رعیتی معرفی کنند، اما شواهد متقنی که نشانگر ماهیت رعیتی این شورش‌ها باشد، در متن منابع دیده نمی‌شود. در واقع هرچند جماعتی از رعایا در این حرکت‌ها و حرکت‌های مشابه حضور داشتند، اما این به معنای ماهیت رعیتی و انقلابی حرکت‌های مزبور نیست. در مجموع آنچه که اسناد و شواهد موجود از زندگی رعایا و تعهدات آنان در دوره صفوی نشان می‌دهند، حاکی از تداوم اسلوب‌ها و تعهدات کهن است؛ هرچند با استقرار حکومت شیعی صفوی در ایران، تغییراتی جزئی در فحوا و برخی احکام فقهی این تعهدات رخ داد، اما روند کلی این تعهدات نشانگر تداوم الگوهای کهن است.

در دوره فرمانروایی خاندان قاجار در ایران (۱۱۹۳-۱۳۴۲ق)، روندی که از آن ذیل عنوان «بهره‌کشی چندلایه» از رعایا یاد شده است، عملاً تثبیت شد (تنکابنی، ۱۳۸۹: ۲۶-۲۸). دهقانان مکلف بودند:

- بهره مالکانه بپردازند (جنسی یا نقدی).
- مالیات‌های دیوانی و عوارض محلی را ادا کنند.
- سهم موقوفات را کنار بگذارند.
- بیگاری در امور عمومی انجام دهند.
- وام‌های ربوی یا قراردادهای سلف‌خری را بازپرداخت کنند.

در واقع دهقانان/رعایا اگرچه از نظر فقهی آزاد بودند و خرید و فروش ایشان جواز فقهی نداشت (ذیلابی، ۱۳۹۳)، اما در عمل در موقعیت «آزاد وابسته» قرار داشتند: یعنی آزاد در ظاهر، اما گرفتار شبکه‌ای از تعهدات متنوع که آن‌ها را به ارباب، دیوان و نهادهای محلی وابسته می‌کرد. این روند که هم برآیندی از سنت‌ها و الگوهای کهن بود و هم جلوه‌ای از تداوم آن‌ها، به مرور در دوره قاجاریه رنگ باخت. مواجهه ج‌دی ایران و ایرانیان با تجدّد اروپایی در عهد قاجار بسیاری از نخبگان و اندیشمندان ایرانی را به بازاندیشی در این سنت‌ها واداشت و هرچند در وهله نخست، عمده دغدغه اندیشمندان نوگرای عهد قاجاری متوجه حوزه‌های سیاست، حکومت، ملیت ایرانی و مفاهیمی چون «استبداد» بود، اما به تدریج تعهدات سنتی رعایا، مالیات‌های پرداختی از سوی رعایا به مالکان و کارگزاران حکومتی و شرایط زندگی ایشان نیز در کانون توجه شماری از اندیشمندان نوگرا قرار گرفت. پس از انقلاب مشروطه (۱۳۲۴ق)، مجلس نخست مشروطه با برچیدن رسم «تیول» گامی مهم در راستای تنظیم زندگی رعایا و نظم و نسق بخشیدن به تعهدات آنان برداشت (کسروی، ۱۳۸۳: ۲۲۸-۲۲۹)، اما وابستگی رعایا به اربابان و الزام آنان به پرداخت مالیات‌های سنتی، بهره مالکانه و

اجرای تعهدات دیرینه همچنان پابرجا بود. بازتابی از این چالش‌ها و دغدغه‌ها را می‌توان در سروده‌های شاعران منتقد آن دوران مشاهده کرد. فرّخی یزدی که از شناخته‌شده‌ترین شاعران عهد مشروطه به شمار می‌آید، در اشعار انتقادی خود بارها به شرایط دشوار زندگی رعایا و دغدغه‌های معیشتی آنان اشاره کرده است. از زمره این قبیل اشعار، می‌توان به ابیات زیر اشاره کرد:

مالک غریقی نعمت جاه و جلال و قدر زارع اسیرِ زحمت و رنج و بلا هنوز (یزدی، ۱۳۵۷: ۱۵۰)

سال و ماه در انتظارِ قُصَصِ نان شب تا به صبح دی‌ده زارع چرا اخترشمارِ می‌می‌کند؟ (همان، ۱۳۸)
تا به کی، اربابِ می‌ربّ برخلافِ بندگی چون خدایان بر دهاقِ می‌کردگار می‌کند؟ (همانجا)

گر موجِ دگندم بُود، از چیست که زارع از نانِ جُویِ سری به قدرِ عدسی نصیب؟ (همان، ۹۸)

در مجموع شرایط زندگی و تعهدات سنتی رعایای ایرانی تا روزگار اصلاحات ارضی کمابیش بدون تغییر اساسی پابرجا ماند و با اصلاحات ارضی بود که تغییری بنیادین در زندگانی و تعهدات این طبقه از مردمان ایرانی پدیدار گشت.

۴. نهادهای عرفی و همیاری‌های محلی در ایران

برخلاف روسیه که نهاد رسمی «میر» چارچوبی حقوقی و نهادی برای دهقانان فراهم می‌کرد، در ایران چنین نهادی وجود نداشت. همبستگی اجتماعی بیشتر بر پایه عرف و سنت محلی عمل می‌کرد. در این راستا، می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره داشت:

- میرآب جریان آب قنات را میان خانوارها تقسیم می‌کرد و ابزار تنبیه او محرومیت از نوبت آب بود (فلور، ۱۳۸۲: ۲۴۰). قنات‌دار برای قناتهای بزرگ، لایروبی قنات سالانه و به صورت دسته جمعی انجام می‌شد؛ سرپیچی از آن موجب محرومیت یا کاهش اعتبار اجتماعی می‌گردید (لمبتون، ۱۳۶۲).
- سیستم بُنه که یکی از اشکال تعاونی و هم‌کدوی روستایی بود و بر مدیّت نئوی کار و ابزار متمرکز بود.
- سَبَر (کَلَه‌لُت آبلوان) یکی از مهمترین و قدیمی‌ترین نهادهای خودگردان و مدیّت جمعی در تاریخ روستایی ایران بود که مسئولیت تقسیم عادلانه آب و مدیّت بهره‌برداری از منابع آب مشترک (مانند قنات، چشمه طی رودخانه) را بین کشاورزان انجام می‌داد.

- همیاری مذهبی و وقفی در ساخت و نگهداری مساجد و بناهای عمومی وجود داشت (بامداد، ۱۳۶۳).

این نهادهای عرفی، انسجام محلی ایجاد می کردند، اما فاقد رسمیت نهادی بودند و دولت مرکزی نقشی در آن ها نداشت. روی هم رفته می توان چنین گفت که تعهدات اقتصادی دهقان ایرانی در دوره های صفوی و قاجار، الگویی چندلایه و غیرمتمرکز داشت: بهره ی مالکانه (جنسی/نقدی) در چارچوب مزارعه و نسق، مالیات های دیوانی (خراج و عوارض)، تکالیف وقفی، بیگاری و خدمات عمومی، عوارض محلی /ایلی و زنجیره ی بدهی -سلف خری. سازوکاره ای عرفی و اداری (کدخدا، مباشر، میرآب، تیولدار) تضمین اجرا را بر عهده داشتند. نتیجه ی ساختاری این پیکربندی افزایش خطر و بار مالی تولید روستایی، شکنندگی معیشت دهقانی و وابستگی مزمن مالی -به ویژه در قاجار که برآیند دیوان سالاری و مالکیت های همپوشان، بار را به سطحی ساختاری ارتقاء داد- بود.

۵. مقایسه تطبیقی تعهدات و وضعیت دهقانان در ایران و روسیه

دهقانان در ایران و روسیه ستون اصلی اقتصاد و سیاست به شمار می آمدند. آنان نه تنها تولیدکنندگان عمده مازاد کشاورزی بودند، بلکه منبع اصلی تأمین مالی دولت ها، ارتش ها و اشراف محسوب می شدند. بخش اعظم مالیات های نقدی و جنسی و همچنین نیروی کار برای پروژه های عمومی و نظامی از سوی آنان فراهم می شد. بنابراین در هر دو کشور، دهقانان نقشی حیاتی در تداوم نظام سیاسی و اقتصادی ایفا می کردند.

با این حال، نحوه صورت بندی تعهدات آن ها تفاوت های بنیادین داشت. در روسیه، تعهدات در قالبی متمرکز و حقوقی تعریف شد. «سودبنیک» (Sudebnik, Судебник, ۱۴۹۷) و به ویژه «اولژنیه» (Ulozhenie, Соборное уложение, ۱۶۴۹) دهقانان را رسماً به زمین ارباب بست و نظام رعی ت داری (крепостное право /krepostnoe pravo) را به نهاد حقوقی مسلط بدل کرد. از آن پس، دهقان بخشی از دارایی ارباب بود و ارباب اختیار فروش، تنبیه و انتقال او را داشت. در منابع روسی از این دهقان به عنوان «бесправный холоп» یا «правовой раб» یاد می شد که معادل تقریبی آن در فارسی «بنده ی حقوقی» است (Греков, ۱۹۳۶: ۲۲۱-۲۲۵; Платонов, ۱۹۲۱). سه رکن اصلی این نظام عبارت بود از «بارشچینا» (Barshchina, Барщина) یا کار بی مزد اجباری بر زمین ارباب، «أبروک» (Obrok, Оброк) یا پرداخت نقدی یا جنسی و «مالیات های دولتی» مانند «مالیات سرانه پتر کبیر» (подушная подать, podushnaya podat). این ساختار متمرکز، استثمار دهقانان را یکنواخت و پیگیرپذیر کرد.

در ایران، برعکس، تعهدات ماهیتی چندلایه و غیرمتمرکز داشتند. دهقانان موظف به پرداخت بهره مالکانه در نظام مزارعه، خراج دیوانی، عوارض تیولی و محلی، سهم زمین های وقفی و بیگاری در امور عمومی بودند و علاوه بر این،

درگیر بدهی‌های ناشی از ربا و سلف‌خوری می‌شدند. در عمل، آن‌ها هم‌زمان زیر فشار چند مرجع قدرت قرار داشتند که عبارت بودند از دولت مرکزی، اربابان، خان‌های ایلی و متولیان موقوفات (لمبتون، ۱۳۶۲؛ فلور، ۱۳۸۲؛ تنکابنی، ۱۳۸۹).

از منظر حقوقی نیز تفاوت آشکاری دیده می‌شود. دهقان روسی در چارچوب رعیت بندی (крепостное право) به زمین ارباب بسته بود و اختیار او در دست ارباب قرار داشت؛ به همین دلیل در اسناد از او به عنوان «бесправный крестьянин» یا همان «بنده‌ی قانونی» یاد می‌شد. دهقان ایرانی اما از منظر فقهی و شرعی آزاد بود و خرید و فروش او جایز شمرده نمی‌شد (ذیلایی، ۱۳۹۳). با این حال، شبکه‌ای از تعهدات او را در موقعیت «آزاد وابسته» قرار می‌داد؛ سغنی آزاد در ظاهر، اما در عمل مقید به قدرت ارباب، دیوان و نهادهای محلی.

این تفاوت در سطح نهادی نیز آشکار است. در روسیه، جماعت روستایی یا میر (Mir, Мир) نهادی رسمی و به رسمیت شناخته شده‌ای بود که زمین‌های اشتراکی را میان خانوارها تقسیم می‌کرد، مالیات‌ها را وصول می‌نمود و با اصل «مسئولیت تضامنی» (круговая порука, krugovaya poruka) کل روستا را در برابر تعهدات فردی مسئول می‌دانست (Греков, ۱۹۳۶: ۲۵۰-۲۶۵; Миронов, ۱۹۹۹). میر هم ابزار همبستگی روستایی بود و هم وسیله کنترل دولت. در ایران، هیچ نهاد رسمی مشابه وجود نداشت. سازمان اجتماعی روستا بیشتر بر پایه عرف و سنت محلی عمل می‌کرد: میرآب و قنات‌دار جریان آب قنات را میان خانوارها تقسیم می‌کرد (فلور، ۱۳۸۲: ۲۴۰)، لایروبی قنات به صورت دسته جمعی انجام می‌شد (لمبتون، ۱۳۶۲)، سنت گله‌درو در کرمانشاه برداشت جمعی غلات را سازمان می‌داد و سیستم بنه نیروی کار روستائیان را سامان می‌داد. سبّ بهره‌برداری از منابع آب مشترک (مانند قنات، چشمه طرودخانه) را بنی کشاورزان انجام می‌داد. همیاری در ساخت‌وساز و نگهداری بناهای مذهبی بخشی از وظایف اجتماعی دهقانان بود (بامداد، ۱۳۶۳). این نهادهای عرفی همبستگی ایجاد می‌کردند، اما فاقد جایگاه حقوقی و حمایت حکومتی بودند.

پیامدهای اجتماعی و سیاسی این دو وضعیت نیز متفاوت بود. در روسیه، انسداد حقوقی و فشار متمرکز سبب شد که نارضایتی‌ها به شورش‌های بزرگ بدل شوند. قیام «استنکا رازین» (Stenka Razin, Степан Разин) در قرن هفدهم، شورش «پوگاچف» (Pugachev, Пугачёв) در قرن هجدهم و در نهایت انقلاب‌های سال‌های ۱۹۰۵ و ۱۹۱۷ میلادی (Платонов, ۱۹۲۱: ۱۸۸-۱۹۲) اصلاحات سال ۱۸۶۱م الکساندر دوم که ظاهراً رعیت داری را لغو کرد، با «پرداخت‌های بازخرید» (выкупные платежи, vykupnye platezhi) بار مالی تازه‌ای بر دوش دهقانان نهاد (Markevich & Zhuravskaya, ۲۰۱۸). در ایران اما پراکندگی فشارها مانع شورش‌های سراسری شد. اعتراضات بیشتر محلی و کوتاه مدت بودند و به سرعت سرکوب یا مستهلک می‌شدند. تغییر بنیادی تنها در قرن بیستم و آن هم از بالا، در قالب اصلاحات ارضی پهلوی دوم رخ داد که موضوع مستقلی از مقاله حاضر است.

□ جدول مقایسه‌ای

بُعد	روسیه (قرون ۱۵-۱۹)	ایران (از صفوی تا قاجاریه)
نوع تعهدات اصلی	بارشچنا ^۱ ، ابروک ^۲ ، مالیات‌های دولتی ^۳	بهره مالکانه، خراج، نیول، وقف، بیگاری، بدهی
ماهیت حقوقی	مدون و قانونی (سودبنیک، اوگژنیه)	عرفی، پراکنده، فاقد متن رسمی
نهاد سازمان‌دهنده	میں ^۴ با مسئولیت تضامنی ^۵	میرآب، کدخدا، گله درو (عرفی و محلی)
جایگاه دهقان	بنده حقوقی ^۶	آزاد شرعی، اما وابسته اقتصادی («آزاد وابسته»)
ابزار کنترل	محاکم اربابی، تنبیه بدنی، گذرنامه داخلی	مباشران، فشار عرفی و دینی
پیامد اقتصادی	فقر مزمن، مهاجرت فصلی و بدهی بازخريد	بدهی مزمن، مهاجرت و ویرانی زمین‌ها
پیامد سیاسی	شورش‌های سراسری همانند استنکا رازین و پوگاچف در قرن هیجدهم و انقلاب ۱۹۰۵ و ۱۹۱۷	شورش‌های محلی، اصلاحات دیر هنگام از بالا

مقایسه وضعیت دهقانان ایرانی و روسی نشان می‌دهد که تفاوت در صورت بندی نهادی و حقوقی تعهدات دهقانان مسیرهای تاریخی متمایزی ایجاد کرد. در روسیه، استثمار در قالب نهادی متمرکز و حقوقی (крепостное право) تثبیت شد و دهقان به «بنده‌ی حقوقی» (правовой раб) بدل گردید؛ جماعت روستایی میر نیز این چارچوب را تقویت کرد. همین تمرکز، هم استثمار شدید را ممکن ساخت و هم ظرفیت شورش‌های سراسری را فراهم آورد (Mironov, ۱۹۹۹; Stanziani, ۲۰۱۰). در ایران، استثمار در قالب عرفی و چندلایه اعمال می‌شد و دهقانان در موقعیت «آزاد وابسته» باقی می‌ماندند. فشار اقتصادی هرچند سنگین بود، اما به دلیل پراکندگی مراکز قدرت، توان سازمان دهی فراگیر شکل نگرفت و تغییر عمده تنها از طریق اصلاحات دولتی قرن بیستم حاصل شد.

^۱. Барщина

^۲. Оброк

^۳. подушная подать

^۴. Мир, Мир

^۵. круговая порука

^۶. правовой раб, бесправный крестьянин

۶. نتیجه

بررسی تطبیقی تعهدات دهقانان در ایران و روسیه نشان داد که هرچند هر دو جامعه در چارچوبی کشاورزی محور و مبتنی بر نیروی کار روستایی شکل گرفته بودند، اما نحوه ی سازمان‌یابی تعهدات و جایگاه حقوقی دهقانان، سرنوشت تاریخی کاملاً متفاوتی برای آن‌ها رقم زد.

در روسیه، تعهدات دهقانی در قالب یک چارچوب حقوقی متمرکز و مدون تعریف شد. دهقانان به زمین بسته شدند، اربابان اختیار قانونی بر آنان داشتند و جماعت روستایی (میر) با اصل «مسئولیت تضامنی» ساختاری منسجم برای اجرای تعهدات فراهم آورد. این تمرکز نهادی، از یک سو استثمار شدید و بهره‌کشی بی‌وقفه را امکان‌پذیر ساخت، و از سوی دیگر، به دلیل فشار یکنواخت و یکدست، بستر شورش‌ها و جنبش‌های دهقانی سراسری را پدید آورد. مسیر روسیه به‌وضوح نشان می‌دهد که استثمار متمرکز نه تنها می‌تواند نیروی کار روستایی را در خدمت دولت و اشراف نگه دارد، بلکه در بلندمدت زمینه‌ساز انفجار اجتماعی و انقلاب‌های گسترده می‌شود.

در ایران اما صورت‌بندی تعهدات بر مبنای عرف و سنت، پراکنده و چندلایه باقی ماند. دهقانان در ظاهر آزاد بودند اما در عمل، در موقعیتی «آزاد وابسته» قرار داشتند؛ باید همزمان به دولت، ارباب، خان‌های ایلی و موقوفات پاسخگو می‌بودند. نهادهای محلی چون میرآب، لایروبی دسته‌جمعی و سنت‌های همیاری مذهبی نوعی همبستگی اجتماعی ایجاد می‌کردند، اما چون رسمیت حقوقی و پشتوانه دولتی نداشتند، توان تبدیل شدن به یک نیروی سازمان‌یافته ملی را پیدا نکردند. نتیجه آن شد که در ایران، اعتراضات دهقانی محلی و کوتاه‌مدت ماند و تغییر ساختاری تنها از بالا و در قرن بیستم رخ داد.

از این مقایسه می‌توان یک نکته کلیدی استخراج کرد: شیوه‌ی صورت‌بندی نهادی تعهدات دهقانان، صرفاً تعیین‌کننده‌ی سطح فشار اقتصادی نبود، بلکه به طور مستقیم مسیرهای سیاسی و اجتماعی آینده را رقم زد. استثمار متمرکز روسی به انقلاب منتهی شد و استثمار پراکنده ایرانی به اصلاحات دیرنگام. بنابراین، تفاوت سرنوشت دو جامعه نه در میزان شدت فشار، بلکه در نوع سازمان‌دهی نهادی و حقوقی آن نهفته بود.

این نتیجه‌گیری اهمیت گسترده‌ای دارد، زیرا نشان می‌دهد که در تحلیل تاریخ اجتماعی و مسیرهای توسعه، صرف توجه به بار مالی و سطح استثمار کافی نیست. باید دید این فشارها در چه قالب نهادی اعمال می‌شوند، چه نهادی پشتوانه آن است و چه نوع همبستگی یا گسست اجتماعی را به همراه می‌آورد. ایران و روسیه نمونه‌های روشنی هستند که نشان می‌دهند یکسانی در اقتصاد کشاورزی الزاماً به یکسانی در مسیر تاریخی نمی‌انجامد؛ تفاوت در نهادها می‌تواند سرنوشت ملت‌ها را به کلی متفاوت سازد.

۹. فهرست منابع

منابع فارسی

- آقابالازاده، رقیه. (۱۳۹۸). «کشاورزی و کشاورزان آذربایجان در قرن چهارم». *تاریخ و تمدن اسلامی*، ۲(۱)، ۲۱۷-۲۳۵.
- بامداد، مهدی (۱۳۶۳). *شرح حال رجال ایران*. تهران: زوار.
- تنکابنی، حمید. (۱۳۸۹). «تحلیلی بر مناسبات تولیدی و نوع مالکیت در ایران و تأثیرات آن بر دیوان سالاری عصر قاجار»، *اقتصاد سیاسی*، ۱۱(۱)، ۲۳-۴۰.
- جلالی، مونا. (۱۳۹۶). «دهقانان در ایران دوره اسلامی»، *مطالعات علوم اجتماعی*، ۲(۲)، ۸۴-۹۰.
- حاتمی، امیرحسین. (۱۳۹۹). «تحول تاریخی مفهوم دهقان؛ از زمین دار اشرافی به روستایی کشاورز»، *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ۱۴(۲۶)، ۷۳-۹۲.
- دینکرد، کتاب سوم، دفتر یکم (۱۳۸۱)، گردآوری آذرفرنبغ پسر فرخزاد و آذرباد پسر امید، ترجمه فریدون فضیلت، تهران: فرهنگ دهخدا.
- ذیلابی، نگار. (۱۳۹۳). «تطور اصطلاح رعیت و قشربندی رعایا در تشکیلات اسلامی»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، ۱۰(۱۹)، ۸۷-۱۰۴.
- رشتیانی، گودرز (۱۳۹۴). *گزیده اسناد و فرامین شاهان ایران به حکام قفقاز، جلد اول: شاه تهماسب تا شاه سلیمان صفوی*، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- فرخی یزدی، محمد (۱۳۵۷)، *دیوان فرخی یزدی*، به تصحیح و مقدمه حسین مکی، تهران: امیرکبیر.
- فلور، ویلم. (۱۳۸۲)، *تاریخ مالی ایران در دوره صفوی و قاجار*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: نشر تاریخ ایران.
- قطبی اهری، ابوبکر (۱۳۸۹)، *تواریخ شیخ اویس*، به کوشش ایج افشار، تبرئ: ستوده.
- کسروی، احمد (۱۳۸۳)، *تاریخ مشروطه ایران*، چ ۲۱، تهران: امیرکبیر.
- لمبتون، آن.ک. اس (۱۳۶۲)، *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: امیرکبیر.

مکتوبی خرد (۱۳۵۴)، ترجمه احمد تفضلی، تهران: بزرگ فرهنگ ایران.

نامه تَنَسُّرُ به گُشَنَسَب (۱۳۵۴)، تصحیح مجتبی مینوی، تعلیقات مجتبی مینوی و محمداسماعیل رضوانی، تهران: خوارزمی.

نظام‌الملک طوسی، خواجه ابوعلی حسن (۱۳۴۷)، سیرالملوک (سیاست‌نامه)، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

همدان، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳)، جامع‌التواریخ، تصحیح و تحشیر محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: البرز.

منابع روسی

Бартольд, В. В. (۱۹۶۳). Сочинения. Т. IX. Москва: Наука. [Bartold, V. V. (۱۹۶۳). Works. Vol. IX. Moscow: Nauka.]

Греков, Б. Д. (۱۹۳۶). Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. [Grekov, B. D. (۱۹۳۶). Peasants in Rus from ancient times to the ۱۷th century. Moscow: State Socio-Economic Publ.]

Ключевский, В. О. (۱۹۰۴). Курс русской истории (Лекции). Москва. [Klyuchevsky, V. O. (۱۹۰۴). Course of Russian History (Lectures). Moscow.]

Миронов, Б. Н. (۱۹۹۹). Социальная история России. XVIII – начало XX века. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. [Mironov, B. N. (۱۹۹۹). Social History of Russia, ۱۸th – early ۲۰th century. St. Petersburg: Dmitry Bulanin.]

Петрушевский, И. П. (۱۹۴۹). Общественно-экономическая история Ирана в период монголов. Ленинград. [Petrushevsky, I. P. (۱۹۴۹). Socio-economic history of Iran during the Mongol period. Leningrad.]

ترجمه فارسی: پتروشفسکی، ای. (۱۳۶۲)، تاریخ اجتماعی-اقتصادی ایران در دوره مغول، ترجمه یعقوب آژند، تهران: علمی و فرهنگی.

Петрушевский, И. П. (۱۹۶۴). Три статьи о рабстве. Москва. [Petrushevsky, I. P. (۱۹۶۴). Three Essays on Slavery. Moscow.]

ترجمه فارسی: پتروشفسکی، ای. (۱۳۶۴)، سه مقاله درباره بردگی، ترجمه سروش ایزدی، تهران: توس.

Платонов, С. Ф. (۱۹۲۱). Очерк истории смуты в Московском государстве. Петроград.
[Platonov, S. F. (۱۹۲۱). Essay on the History of the Time of Troubles in the Muscovite State.
Petrograd.]

منابع انگلیسی

Acemoglu, D., & Robinson, J. (۲۰۱۲). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown.

Bartlett, R. (۲۰۰۳). "Serfdom and state power in Imperial Russia". *European History Quarterly*, ۳۳(۲), ۲۵۱-۲۶۷.

Dennison, T. (۲۰۱۱). *The Institutional Framework of Russian Serfdom*. Cambridge: Cambridge University Press.

Markevich, A., & Zhuravskaya, E. (۲۰۱۸). "The economic effects of the abolition of serfdom: Evidence from the Russian Empire". *American Economic Review*, ۱۰۸(۴-۵), ۱۰۷۴-۱۱۱۷.

Moon, D. (۲۰۱۴). *The Russian Peasantry ۱۶۰۰-۱۹۳۰: The World the Peasants Made*. London: Routledge.

Nafziger, S. (۲۰۱۲). "Serfdom, emancipation, and off-farm labour mobility in Tsarist Russia". *Economic History of Developing Regions*, ۲۷(۲), ۱-۲۶.

Ransel, D. L. (۱۹۷۵). *The Politics of Catherine's Russia: The Rebellion of Pugachev*. New Haven: Yale University Press.

Stanziani, A. (۲۰۰۸). "Serfs, slaves, or wage earners? The legal status of labour in Russia from a comparative perspective, ۱۶th-۱۹th centuries". *Journal of Global History*, ۳(۲), ۱۸۳-۲۰۲.

Stanziani, A. (۲۰۱۰). "Revisiting Russian serfdom: Bonded peasants and market dynamics, ۱۶۰۰s-۱۸۰۰s". *International Labor and Working-Class History*, ۷۸(۱), ۱۸-۴۲.